

Seyyid Bey ile Said Nursî'nin Hilâfet Anlayışlarının Mukayesesi

A Comparative Analysis of Said Nursî and Seyyid Bey's Views on the Caliphate

Said Nuri AKGÜNDÜZ

Assoc. Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu/Türkiye,
saidnuriakgunduz@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0145-7921

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Research Article/Arařtırma Makalesi
Geliř Tarihi – Date Received	02 May / Mayıs 2024
Kabul Tarihi – Date Accepted	28 May / Mayıs 2024
Yayın Tarihi – Date Published	25 June / Haziran 2024
Yayın Sezonu	June / Haziran
Volume 9	Issue 1

Atıf / Cite as: AKGÜNDÜZ, Said Nuri. “Seyyid Bey ile Said Nursî'nin Hilâfet Anlayışlarının Mukayesesi”. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 9/1 (June/Haziran 2024), 20-39. <https://doi.org/10.53427/katre.1476929>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Türkiye.

CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) /
This is an open access article under the CC BY-NC license
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

Seyyid Bey ile Said Nursî'nin Hilâfet Anlayışlarının Mukayesesi

Said Nuri AKGÜNDÜZ

Öz

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini idrak etmiş ve hilâfetin ilgasına tanıklık etmiş iki âlimin, Seyyid Bey ve Said Nursî'nin hilâfet kurumu ile ilgili görüşlerini mukayese etmeyi hedefleyen bu makalede, öncelikle mezkûr iki ismin kısa hayat hikayesinden söz edilecektir. Hilâfetin kaldırılmasına dair kanunun Meclis'ten geçmesinde etkili olan Seyyid Bey'in bu konuya hasredilmiş müstakil kitaplarında yer alan fikirlerine temas edildikten sonra; birçok eserinde farklı bağlamlarda hilâfet kurumunun tarihî seyrine ve nihayet Osmanlı Devleti'nin son demlerinde aldığı vaziyete dair değerlendirmeler yapan Said Nursî'nin mesele hakkındaki beyanları ve açıklamaları değerlendirilecektir. Bu çalışma, iki âlimin görüşlerinin benzer ve ayrı yönlerini ele almayı deneyen bir mukayese ile nihayete erecektir. İlgili konu hakkında temel kaynaklar olan Seyyid Bey'in ve Said Nursî'nin yazıları üzerinde tarihî bağlamlarını da dikkate alarak yapılacak olan metin okumaları ve bunların tahlil edilmesi ana yöntem olarak benimsenecektir. İnceleme süresince, bu iki ismin konuya dair görüşlerini ele almış olan literatürle karşılaştırmaya da yer verilmeye çalışılacaktır. Makalede; İslâm siyaset düşüncesi, İslâm tarihi, itikadi mezhepler tarihi ve İslâm hukuku gibi disiplinler açısından da önemli bir mesele olan hilâfet konusunun yakın tarihte yaşamış iki bilgin tarafından hem ilmî açıdan hem de sosyal ve siyasi açıdan değerlendirilmesiyle ortaya çıkan farklı bakış açıları da sunulacaktır. Dârülfunun'da İslâm hukuku müderrisi olarak vazife yapmış olan Seyyid Bey, farklı dönemlerde mebusluk görevini de icra etmiştir. Buna karşılık Nursî'nin Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azalığı dışında resmî bir vazife almadığı bilinmektedir. Seyyid Bey'in özellikle adliye vekili sıfatı ile Ankara'daki Meclis'te yaptığı konuşmada daha önce bu konuda yazdığı kitaplara atıf yapsa da hilâfetin ilgasına dair kanun teklifinin görüşüldüğü celsede muhalifleri ikna etmek ve mümkün olduğu kadar yüksek bir oyla teklifin geçmesini temin etmek amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. İçerik olarak ilmî mülâhazalara çokça yer verilse de onun konuşması büyük oranda siyasi bir hitaptır. Said Nursî'nin hilâfetle ilgili açıklamalarına baktığımızda ise, bir kısmının hayatının ilk dönemlerinde İstanbul'da çeşitli hadiselerle ilgili beyanlarından oluştuğunu görmekteyiz. İslâm tarihi boyunca hilâfet müessesesine dair değerlendirmelerinin bir kısmı ise hayatının daha sonraki döneminde yazdığı eserlerde yer almaktadır. Said Nursî'nin özellikle İstanbul'daki Meşrutiyet inkılabı ile Osmanlı Devleti'nin yıkılışı arasındaki zamanı kapsayan devrede söyleyip yazdıklarını ilmî esaslara dayalı, ancak dönemin sıcak hadiseleriyle de irtibatlı bir söylem olarak değerlendirmek uygun olur. Sonraki dönemlerde ise, başta insanın yeryüzünde halife olması meselesi olmak üzere, İslâm tarihinin ilk dönemlerindeki hilâfet anlayışı ve sonrasındaki değişim, ayrıca Osmanlı padişahlarının halifelğine dair konularda hadiselerin hikmet boyutunu da ele alan değerlendirmeleri mevcuttur.

Anahtar kelimeler: İslâm, Hilâfet, Seyyid Bey, Said Nursî, Osmanlı Devleti, Cumhuriyet

A Comparative Analysis of Said Nursî and Seyyid Bey's Views on the Caliphate

Abstract

This essay will begin by examining the concise biographies of Seyyid Bey and Said Nursî, two thinkers who experienced the latter years of the Ottoman State and witnessed the abolition of the caliphate. The main focus of this study is to compare their viewpoints regarding the caliphate institution. The text will discuss the ideas of Said Nursî, who analyzed the historical development of the caliphate institution in different contexts. It will also briefly mention the theories of Seyyid Bey, who was influential in the passing of the law that abolished the Caliphate by the Parliament. Lastly, it will evaluate the state of the Ottoman Empire in its final days. A comparison that aims to highlight the similarities and differences between the two experts' points of view will complete this study. The primary methodology will involve text readings and an examination of the works of Said Nursî and Seyyid Bey, which are the primary sources on the relevant topic, while considering their historical settings. We shall endeavor to compare the review with the literature that explores these two individuals' opinions on the matter. Various viewpoints on the assessment of the caliphate issue, which holds significance in areas such as Islamic political theory, Islamic history, the history of religious sects, and Islamic law, from a social, political, and scientific perspectives, are presented in the article. Seyyid Bey, who worked as an Islamic law professor at Darülfunun, also served as a deputy in different periods. On the other hand, it is worth noting that Nursî did not hold any official position apart from being a member of Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye. Seyyid Bey made reference to his previous works on the subject, particularly during his speech to the Parliament in Ankara as

the Minister of Justice. It is evident that he aimed to persuade the opponents during the hearing on the bill regarding the abolition of the caliphate, and to ensure as many votes as possible in favor of the proposal. While the content includes numerous scientific concerns, the majority of his speech might be characterized as a political message. Examining Said Nursi's remarks on the caliphate reveals that some of them pertain to specific occurrences in Istanbul during the initial stages of his life. His latter publications contain some of his assessments of the establishment of the caliphate in Islamic history. It would be appropriate to evaluate the discourse that Said Nursi said and wrote, particularly during the period between the Constitutional Revolution in Istanbul and the demise of the Ottoman Empire, in relation to the hot events of the era, while also considering scientific principles. The wisdom dimension of the events, particularly the issue of man becoming the caliphate on earth, the understanding of the caliphate in the early periods of Islamic history and its subsequent changes, as well as the caliphate of the Ottoman sultans, are the focus of evaluations in the later periods.

Keywords: Islam, Caliphate, Seyyid Bey, Said Nursi, Ottoman State, Republic

Giriş

İslâm dininin sadece inanç, ibadet ve ahlak öğretilerinden ibaret olmadığı, bunların yanı sıra hukuktan iktisada, devlet nizamından uluslararası münasebetlere kadar uzanan çeşitli sahalarda açık ya da zımnî, genel ya da özel kurallar, ilkeler ve hükümler koyduğu görüşü İslâm âlimlerinin çoğunluğu tarafından paylaşılmaktadır. Buna mukabil; İslâm'ın mânevî yönüne, bireyin inanç ve ahlakî üzerindeki etkilerine vurgu yapan, bir din olarak sosyal hayata ve hukukî düzene (özellikle de kamu hukuku) ilişkin herhangi bir düzenlemeyi önermediği, en fazla tavsiye kabilinden bazı irşatlarda bulunduğunu iddia eden ve azınlıkta kalan bir yaklaşım da mevcuttur. Son iki yüzyılda İslâm dünyasındaki maddî-mânevî kayıplar ve çöküntüler karşısında İslâm'ın öğretilerini farklı açılardan tekrar inceleyerek bir çıkış yolu arayışında olan müslüman düşünürler arasında, imâmet, hilâfet, saltanat, siyaset vb. ana kavramlar etrafında din-devlet ilişkilerinin incelenmesi ve mevcut kadim öğretilere ilave olarak farklı söylemlerin geliştirilmesi sıkça rastlanan bir durumdur. Batı felsefesi ve siyaset düşüncesinden aktarılan teokrasi, laiklik, demokrasi gibi kalıpların da etkilediği ve biçimlendirdiği bu söylemlerin, kimi İslâm âlimi, kimi de mütefekkir, siyasetçi, gazeteci ve devlet adamı gibi vasıfları ağır basan münevver kitlesinin konuşmalarında ve yazılarında kendine yer bulduğu görülmektedir. Pakistan, Hindistan ve Mısır gibi İslâm âleminin farklı bölgelerinde yaşayan fikir insanları arasında rastlanan bu cereyanlar, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada ve özellikle İstanbul'da da çeşitli mahfillerde yankı bulmuştur.

Tanzimat dönemini başlatan 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Osmanlı tarihi açısından yeni bir sayfa açıldığı söylenebilir. Bu dönemin hukuk düşüncesi ve uygulamaları açısından özelliklerine baktığımızda, ceza, ticaret, usul, toprak hukuku gibi farklı alanlarda yeni kanunlar çıkarılmasını ilk Osmanlı anayasası olan Kânûn-ı Esâsî'nin kabulü ile rejim değişikliğinin takip ettiğini görmekteyiz. Bazen Batılı kanunlardan iktibas ve kısmen tercüme yoluyla, bazen de tamamen dinî ve millî kaynaklara dayalı olarak kanunların tedvini ve tatbik sahasına konması bu dönemin ayırıcı vasıfları arasında yer almıştır. Diğer taraftan hukuk öğretimi de bir yandan kadim medrese geleneğindeki fıkıh dersleri ile devam ederken, diğer yönüyle yeni açılan hukuk mektepleri Avrupa hukukunun da kısmen öğretildiği ama İslâm hukuku ağırlıklı eğitim veren telifçi bir usul takip etmişlerdir. Bu dönemlerde yetişen ve Osmanlı Devleti'nin son yılları olan yirminci asrın başlarında ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında ilmî, fikrî ve siyasî faaliyetlerinin yanı sıra yasama çalışmalarında da vazife üstlenen birçok mühim simanın konuşma ve yazıları tarihî değer taşımaktadır.

Genel olarak hilâfetin mahiyeti, dinî/hukukî çerçevesi, tarihsel gelişimi, mevcut varlığının işlevselliği ve faydası, bundan sonra ne olacağı gibi sorunlar etrafında yapılan tartışmaların ve

neticede ortaya çıkan yazınsal dökümün ciddi bir yekûn oluşturduğu görülmektedir. Türk düşünce tarihi uzmanı ve tarihçi İsmail Kara tarafından hazırlanan ve bir dizi halinde neşredilen *Hilâfet Risaleleri* başlıklı derleme¹ altı cilde ulaşmış olup bu alanda gerçekleşen fikrî ve ilmî mesaiyi göstermesi bakımından mânidardır. Sadece Osmanlı ve Türk mütefekkirleri ile sınırlı olmasa da bahsedilen çalışmada adı zikredilen ve eserlerine yer verilen kişilerin çoğunluğunu Osmanlı coğrafyasında yaşamış zevat teşkil etmektedir.

Biz bu makalemizde sadece Seyyid Bey'in ve Said Nursî'nin hilâfetle ilgili görüşlerini ele alıp değerlendirmeye çalışacağız. Öncelikle bu iki ismin kısaca hayat hikayelerinden bahsetmek istiyoruz.

1873'te İzmir'de doğan Mehmed Seyyid Bey, medrese eğitimi aldıktan sonra Mekteb-i Hukuk'tan da mezun olmuş, Dârülfunun Hukuk Fakültesi'nde fıkıh usulü müderrisliği vazifesinde bulunmuştur. Bilahare siyasî hayata da karışmış, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra mebusluk yapmış, Meclis'teki görevi sırasında çeşitli kanunların tadil komisyonlarında üye olarak bulunmuştur. İstanbul'un işgalinin ardından bir süre sürgüne gönderilmiş, sonrasında Ankara'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılmış ve burada da mebus olarak meclise girmiştir. Cumhuriyet'in ilk adliye vekili (adalet bakanı) olarak görev alan Seyyid Bey 3 Mart 1924'te hilâfetin kaldırılması teklifinin görüşüldüğü oturumda uzun bir konuşma yaparak teklif lehinde ikna edici ve mebusları rahatlatıcı gerekçeler öne sürmüştür. Bu konuşmanın ayrıntılarını aşağıda ele alacağız. Bu hadiseden kısa bir süre sonra hükümet ile görüş ayrılığına düşen ve yeni kabinede vazife verilmeyen Seyyid Bey üniversitedeki görevine dönmüş, ertesini yıl da vefat etmiştir (1925). Seyyid Bey'in başta usûl-i fıkıh olmak üzere İslâm hukukuna dair kitap ve yazıları neşredilmiştir.²

1878'de Bitlis'te doğan Said Nursî, kendi köyü ve çevresindeki medreselerde öğrenim görmüştür. Çocukluk ve ilk gençlik döneminde o bölgede okutulan temel dersleri kısa sürede tahsil ederek icazet almıştır. Yirmili yaşlarda İstanbul'a gelen ve hayalini kurduğu Şark'taki üniversite projesini devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid Han'a (1876-1909) da ulaştırmayı başaran Said Nursî beklediği kabulü göremeyince İstanbul'dan ayrılmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meşrutiyet idaresi lehinde konuşmalar yapmış, yazılar yazmıştır. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de aza olarak görev yapan Nursî, İstanbul'un işgalinden bir süre sonra, gelen davet üzerine Ankara'ya geçmiştir. Buradaki kısa süreli ikametinin ardından Van'a dönen Nursî, 1925 ve sonrasında Barla (Isparta) başta olmak üzere Eskişehir, Kastamonu, Afyon ve Denizli gibi şehirlerde yaklaşık yirmi beş yıl boyunca sürgün ve hapis hayatı yaşamaya maruz bırakılmıştır. *Risâle-i Nûr Külliyyatı* adını verdiği eserlerini bu süreç içerisinde telif eden Said Nursî 1960'ta Urfa'da vefat etmiştir.³

Hilâfet konusundaki görüşlerini değerlendireceğimiz bu iki âlimin hayatları, eserleri ve görüşlerine dair literatür oldukça zengindir. İlgili literatür arasında, onların sadece hilâfete dair görüşlerini ve yaklaşımlarını ele alan çalışmalardan burada kısaca bahsetmek istiyoruz. Erdem,

¹ İsmail Kara, *İslam Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Hilâfet Risaleleri* 1-6. Ciltler (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002-2014).

² Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Sami Erdem, "Seyyid Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/54-56; ayrıca bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1: Metinler/Kişiler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 229-282.

³ Hayatı, eserleri ve düşüncesinin ana hatları için bk. Alparslan Açıkgenç, "Said Nursî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/562-572; ayrıca bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2: Metinler/Kişiler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 977-1068; Şerif Mardin, *Bedüzzaman Said Nursî Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 71-164.

“Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Hilâfet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)” başlıklı makalesinde,⁴ Seyyid Bey’in görüşlerini aynı dönemlerde kaleme alınmış diğer risalelerle de mukayese ederek ele almakta, ayrıca İslâm hukuku ve tarihsel şartlar açısından bu görüşlerin değerini tartışmaktadır. Eskicioğlu, “Seyyid Bey’in Hilâfet Anlayışı Üzerine Bazı Düşünceler” başlığını taşıyan bildirisinde⁵ Seyyid Bey’in hilâfet anlayışını özet olarak aktarmakta ve bazı açılardan eleştirmektedir. Arslan, “Hilâfet Tartışması: Seyyid Bey ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri Örneği” başlıklı makalesinde⁶ Seyyid Bey’in meşhur nutkunu ve içeriğini aktarmış, daha sonra Mustafa Sabri Efendi’nin (ö. 1954) buradaki delillere ve anlayışa karşı kaleme aldığı yazısını mukayeseli bir biçimde incelemiştir. Eşit’in ve Aydın’ın Seyyid Bey’in hilâfete dair görüşlerini İslâm hukuku açısından değerlendiren çalışmaları da son yıllarda bu konuyu tekrar gündeme getiren incelemelerdendir.⁷ Said Nursî’nin hilâfet görüşüne hasredilmiş bir çalışmaya ise rastlayamadık. Hemen her açıdan eserleri ve görüşleri mercek altına alınmış olan Nursî’nin doğrudan hilâfet başlığı taşıyan bir risalesinin olmaması bu durumun muhtemel sebebidir. Onun siyasî görüşleri ve din-devlet ilişkilerine dair bakış açılarını ele alan ve değerlendiren çalışmalarda dolaylı olarak hilâfete dair düşüncelerine de yer verilmiştir. Bu çerçevede son yıllarda hazırlanmış iki tez çalışmasında Nursî’nin imâmet ve hilâfet konusundaki görüşlerine de temas edildiğini görmekteyiz. Akdağ’ın *Said Nursî ve Siyasî Düşünceleri* başlıklı yüksek lisans tezinde⁸ imâmet ve hilâfet başlığı altında görüşlerine yer verilmiş, Aydın’ın *Bediüzzaman Said Nursî’nin Eserlerinde Din-Siyaset İlişkisine Dair Bir İnceleme* başlığını taşıyan doktora tezinde⁹ de İslâm tarihinde hilâfetin seyri çerçevesinde Nursî’nin görüşleri aktarılmış ve yorumlanmıştır.

1. Seyyid Bey’in Hilâfet Anlayışı

Cumhuriyet hükümetinin ilk adliye vekili (adalet bakanı) Seyyid Bey iyi yetişmiş bir fıkıh âlimiydi. İslâm hukukundaki uzmanlığının yanı sıra Batı hukukuna olan aşinalığı ile de temayüz etmişti. Avrupa hukuk nazariyelerindeki hak mefhumu ile İslâm hukukundaki hak anlayışını mukayese ettiği konferansı¹⁰ bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Seyyid Bey’in fıkıh usulüne dair kaleme aldığı eserler onun fıkıh nazariyatı ve İslâm hukuk felsefesine dair geniş incelemelerinin ve güçlü tahlillerinin bir kanıtıdır. Seyyid Bey’in bu vasıfları onu, geçiş dönemini temsil eden ilk meclisin kuruluşu ve Cumhuriyet inkılaplarının başlamasına kadar olan dönemde (1920-1925) ilminden, hitap kabiliyetinden ve ikna gücünden Ankara hükümetinin istifade ettiği hem ulema ve mebuslar hem de halk nezdinde yeni hükümeti ve icraatlarını kabul ettirme çerçevesinde istidat ettiği bir konuma getirmiştir.

⁴ Sami Erdem, “Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Hilâfet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi* 2 (1996), 119-146.

⁵ Osman Eskicioğlu, “Seyyid Bey’in Hilâfet Anlayışı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyid Bey Sempozyumu (16 Mayıs 1997)* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 67-74.

⁶ Hüseyin Arslan, “Hilâfet Tartışması: Seyyid Bey ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri Örneği”, *Dini Araştırmalar* 13/37 (Temmuz-Aralık 2010), 45-62.

⁷ Yusuf Eşit, “Seyyid Bey’in Hilâfete Dair Görüşlerinin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu 13-14-15 Ekim 2016, Asos Congress Bildiri Kitabı* (Elazığ, 2016), 1286-1296; Seracettin Aydın, “Son Dönem Hilâfet Tartışmalarının İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi (Seyyid Bey, Senhûrî ve Mevdûdî Örneği)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (2021), 335-364.

⁸ Sait Akdağ, *Said Nursî ve Siyasî Düşünceleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 149-153.

⁹ Erdal Aydın, *Bediüzzaman Said Nursî’nin Eserlerinde Din-Siyaset İlişkisine Dair Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 283-288.

¹⁰ Fethi Gedikli, “Mehmed Seyyid Bey ve Hak Kavramı Üzerinden İslâm Hukuk Felsefesi ile Avrupa Hukuk Felsefesi Arasındaki Mukâyesesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014), 107-132.

Seyyid Bey'in hilâfete dair görüşleri giriş kısmında zikrettiğimiz bazı araştırmalarda çokça işlendiğinden onları tekrar etmeyecek, ancak fikirlerinin ana hatlarını kısaca arz ederek hem fikrî mesaisinin ne yönde olduğu, hem de hilâfetin kaldırılmasının hemen öncesinde mecliste yaptığı konuşmanın etkisi üzerinde duracağız.

Seyyid Bey'in iki eseri doğrudan hilâfetle ilgilidir.¹¹ Bunlardan birincisi, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye* adlı risaledir.¹² 1923'te yazılmış olan bu risalede hilâfetin mahiyetinden, halifenin vasıflarından, halifelik kurumunun mazarından bahsedilir. En önemli konusu ise, Millet Meclisi tarafından seçilmiş olan son halife Abdülmecid Efendi'nin (1922-1924) yetkilerinin sınırlandırılması, millet egemenliğini temsil eden Ankara'daki Millet Meclisi karşısındaki konumu ve bunun İslâm hukuku açısından herhangi bir sorun teşkil etmeyeceğidir. Risaledeki bazı ifadelerden bu konuda yazılmış ve muhalif görüşler içeren başka bir risaleye de cevap teşkil etmek üzere kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bizim esas üzerinde duracağımız eser ise *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi* başlıklı kitapçıktır.¹³ Metin aslında Seyyid Bey'in adliye vekili sıfatıyla Meclis'te yaptığı bir konuşmanın yazıya dökülmüş halidir.¹⁴ Hatta, diğer mebusların kısa sözlerinin, adliye vekilinin konuşması esnasında dinleyicilerden gelen tepkilerin (bravo sesleri, alkışlar, gülmeler) metinde yer alması meclis zabıtlarının aynen basılıp neşredildiğini göstermektedir. Bu haliyle metin, canlı bir hitabet manzarası resmetmekte ve okuyucuyu konuşmanın yapıldığı yere ve zamana hayalen götürmektedir.

Muhteva olarak baktığımızda ise büyük oranda adı geçen diğer risalenin içeriğinin korunduğunu görmekteyiz. Başvurulan âyet ve hadisler, verilen misaller, zikredilen kaynaklar ve bunlardan yapılan alıntılar hemen hemen aynıdır. İki metin arasındaki belki de en önemli fark, 1923 tarihli metinde Abdülmecid'in saltanatsız hilâfetinin meşruiyetinden bahsedilmişken, 1924 tarihli metnin artık böyle işlevsiz ve faydasız bir hilâfet müessesesinin ve halifenin varlığının muhafazasını gereksiz görmesi ve ilgası için ilmî, fikrî, siyasî ve ictimaî bütün gerekçeleri sunmasıdır.

Seyyid Bey'in konuşmasının ana hatları ve fikirleri ise şu şekilde özetlenebilir: Hilâfet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî bir meseledir.¹⁵ Bu meseleyi itikat kitaplarına sokan, Şîa'nın tavrıdır. Ehl-i sünnet uleması onlara cevap vermek zorunda kaldıkları için dinî bir mesele

¹¹ Müellifin 1333/1915 senesinde neşredilen *Usûl-i Fıkıh (Cüz-i Evvel): Medhal* adlı eserinde de hilâfet konusuna geniş yer ayrılmıştır. Hilâfetin tarifi, kısa tarihi, halifeye itaatın gerekliliği, halifenin yetkileri gibi başlıkları ele aldığı bu bölümdeki bazı bilgilerin çalışmamızda yer verdiğimiz risalelerin kısmen fikrî hazırlıklarını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bahsi geçen eserin yeni bir neşri için bk. M. Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü -Giriş-*, nşr. Hasan Karayiğit (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 98-155.

¹² Seyyid Bey, *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, nşr. Mehmet Sait Toprak, *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyid Bey Sempozyumu (16 Mayıs 1997)* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 168-229.

¹³ Seyyid Bey, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi* (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, ts.).

¹⁴ Halk Fırkası Urfa mebusu Mustafa Saffet Efendi (ö. 1950) ve arkadaşları tarafından verilen hilâfetin ilgasına dair kanun teklifinin görüşüldüğü 3 Mart 1924'te Seyyid Bey tarafından teklif lehinde yapılan konuşmadır. Hilâfetin ilgası ile ilgili tarihî gelişmelerin ayrıntıları için bk. Azmi Özcan, "Hilâfet (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/549-552.

¹⁵ Fıkıh ilminin temel olarak; ibadet ve hukuk (muamelât) olmak üzere iki ana konusu vardır ve hukuk kısmı ağırlıktadır. Hukuk tamamen dünya ile ilgili meselelerden ibarettir. Ancak İslâm hukuku açısından bakıldığında, bir konunun hukukla ilgili olması doğrudan onun şer'î bir mesele olması demektir. Bu tür meselelerin dünyevî olduğunu ileri sürerek bu konulara nasların öngördüğü hükümleri yok saymak fıkıh ilmi açısından mümkün değildir. Hz. Peygamber'in "Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz" diye ifade ettiği hususlar günümüzde sağlık ve tabii bilimlerinin konusu olan meseleler ile savaş alet ve usulleri gibi teknik özellikli konulardır. Değer hükmü ihtiva eden her hüküm hukukîdir, yani şer'î ve dinîdir. İbadet ve muamelât ayırımına dair bir tahlil için bk. Bilal Aybakan, "Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2006), 8-13.

olarak hilâfetten ve imâmetten bahsetmişlerdir. Kur’ân-ı Kerîm’de bu konuda açık bir emir ve hüküm yoktur; idare ile ilgili sadece şûra esası ve ülü’l-emre itaat ilkesi açıkça zikredilmiştir. Bu konuda varit olan hadislerden en dikkat çekici olanı “İmamlar Kureyş’tendir” ifadesidir.¹⁶ Ayrıca, Hz. Peygamber’in “Hilâfet benden sonra otuz sene sürecektir. Sonra ısırıcı saltanat gelecektir” hadisi¹⁷ de mânidardır, gaybî bir haberdır ve aynen tahakkuk etmiştir. Bu hadisin ışığında fıkıh âlimleri hilâfeti ikiye ayırmışlardır: Hilâfet-i hakikiye ve hilâfet-i sûriyye. Birincisi Hulefâ-yı Râşidîn’in hilâfetidir ki hadiste de beyan edildiği üzere otuz sene sürmüştür. Gerçek hilâfet budur. Bazı kaynaklarda bundan hilâfet-i nübüvvet olarak da söz edilir. Peygamber varisi olan ve hakikaten halife olarak anılmaya layık olan yöneticiler bunlardır. Emevîler ve Abbâsîler ise nadiren aralarında adaletle hükmeden yöneticiler çıkmışsa da büyük çoğunluğu hilâfet makamını zorla ele geçirmiş, birçok haksızlık ve zulümler işlemiş mütegalibe ve fasık idarecilerden oluşmaktadır. Bunların hilâfeti sûrîdir, zâhîrîdir, görünüştedir. Yani ismen halife olsalar da gerçek anlamda halife değil, sultandırlar. Hanefîler özellikle halifede aranan adalet ve ictihad şartlarını hafifleterek Emevî ve Abbâsî halifelerinin hilâfetlerini meşru hale getirmişlerdir. Aksi takdirde, diğer mezheplerin aradığı adalet ve ictihad şartları, özellikle Şâfiî mezhebinin dile getirdiği halifenin zulme ve fiska sapması halinde kendiliğinden mün’azil olacağı hükmü zaten birçok halifenin görevinin kendiliğinden son bulmasını gerektirir. Osmanlı padişahları da aslında saltanat sürmüşlerdir, birçokları zulme ve haksızlığa sapmıştır, halifelikleri ismen geçerlidir. Halifenin varlığı ve ümmet üzerine bir halife seçme zorunluluğu da aslında tetkike muhtaç bir meseledir. Hanefîler başta olmak üzere Ehl-i sünnet’in büyük çoğunluğunun halifede aradığı şartlardan biri de Kureyşli olmaktır. Belli bir dönemden sonra bu şartın gerçekleşmesi imkânsız hale gelmiştir. Dolayısıyla, hilâfet şartlarını kendinde toplamış bir imamın göreve getirilmesi imkânsız olduğu hallerde yine müslümanların başsız kalmamaları için bir hükümet tesis edilmelidir. Fakat artık buna hilâfet denmez, başkanına da halife denmez. Bundan dolayı da Ümmet-i Muhammed mesul olmaz. Adı ve sureti olan (Seyyid Bey’in tabiriyle “bir heyula gibi üzerimizde durmaktan başka işe yaramayan”) halifeyi ve hilâfeti ilga etmenin sanıldığı gibi siyasî olarak da bize zararı olmaz. Diğer müslüman milletlerin bundan dolayı bize tepki vereceğinden korkmamak lazımdır. Zira hilâfetin İslâm kardeşliği için bir vasıta olmadığını yakın geçmişte yaşadığımız savaşlar ve hadiseler göstermiştir. Asıl olan ve Kur’ân’da emredilen şey, İslâm kardeşliğidir. Teavün ve tesânüdü hilâfet değil, bu kardeşlik sağlayacaktır. Hilâfetin hukukî vasfı ise vekâlet ve velâyet meselesinden ibarettir. Ümmet devleti yönetme hususunda bir şahsa vekâlet verebileceği gibi kendi işini kendi yürütmek de isteyebilir (cumhuriyet). Hilâfetin ilgası halinde Cuma namazı ve hutbesi, emirü’l-hac tayini gibi işlerin muattal kalacağından da korkulmamalıdır. Bunların hilâfetle doğrudan bir ilgisi yoktur. Bu vazifelerin halife tarafından veya halife adına yapılacağı hükümleri de ictihadîdir, zamanın gereklerine göre tadil edilebilir ve değiştirilebilir.¹⁸

Seyyid Bey, hilâfetin dinî/hukukî mahiyetine dair bu açıklamaları yaptıktan sonra adliye vekili olarak kanun yapma meselesine de temas eder. Konumuzla doğrudan ilgisi olmamakla birlikte son derece önemli olan bu husustaki sözlerini de kısaca aktarmamız yerinde olacaktır. Seyyid Bey, Saracoğlu Şükrü’nün (ö. 1953) yakın bir tarihte söylediği “Türk’ün ruhundan doğan

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-ilmîyye, 1424/2003), 8/248 (No. 16542).

¹⁷ Yakın ifadeler içeren hadisler için bk. Ebû Davud Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dârü’-r-Risâleti’l-âlemiyye, 1430/2009), “Sünne”, 9; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1996), “Fiten”, 48.

¹⁸ Seyyid Bey, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyyesi*, 3-52.

kanunlar isteriz” sözüne atıfla, her milletin kanunun kendi örfüyle ve toplumsal yapısıyla mütenasip olması, onun özünden ve ruhundan alınması fikrine tamamıyla iştirak ettiğini belirterek Almanya, İsviçre vb. ülkelerin kanunlarının alınıp Türk kanunu olarak takdim edilmesi fikrine karşı çıkar. On yıldan fazla sürse de çalışıp kendi kanunlarımızı yapmamız gerektiğini belirtir.¹⁹ Onun bu sözleri salondan alkış alır, tebrik edilir. Ne var ki, Seyyid Bey’in korktukları gerçekleşmiş, birkaç sene sonra başta Medenî Kanun olmak üzere birçok kanun, aynen onun dediği tarzda, kısa sürede tercüme edilerek ve başına Türk ifadesi konularak meclisten geçirilip yürürlüğe girmiştir. Sâbık adliye vekilinin ömrü bu günleri görmeye vefa etmemiştir.

2. Said Nursî’nin Hilâfet Anlayışı

Bu başlık altında Said Nursî’nin üç konuya dair görüş ve tahlillerini ele alacağız. İlk olarak insanın yeryüzünde halife olarak yaratılması meselesini ilgili âyet ışığında inceledikten sonra, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde imâmet ve halifelik nasıl gerçekleştiği ve bununla ilgili yaşanan mücadelelere dair verilen perspektifi anlamaya çalışacağız. Son olarak ise, Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında artık sorgulanmaya başlanan halifelik anlayışının ve Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte yaşanan dönüşümün müellifimizce nasıl değerlendirildiğini tespit etmeye gayret edeceğiz.

2.1. İnsanın Arzda Halife Oluşu

Kur’ân-ı Kerîm’de Bakara Sûresinin 30. âyet-i kerîmesinde Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır:

“(Hatırla ki) Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.’ demişti. Onlar da ‘Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın? Halbuki biz seni hamd ile tesbih etmekte ve senin kutsallığını dile getirmekteyiz.’ dediler. (Allah), ‘Şüphesiz yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilmekteyim.’ dedi.”

Bu âyetin tefsiri sadedinde müfessirler, insanın halife olarak yaratılmasının manası ve hikmeti üzerinde genişçe durmuşlardır.²⁰ Öncelikle halife kelimesinde bulunan ‘asil konumdaki birisinin yerine geçip onun emirlerini yapma, onun adına hareket etme’ manası ile yine bu mana ile irtibatlı olarak kendinden önce benzer bir görevi ifa eden kimsenin arkasından onun yaptığı işi sürdürme, ona halef olma manaları üzerinde de durulmuştur. Bu çerçevede insanın halife oluşunun Allah’ın yeryüzündeki halifesi olmak, yani Allah’a halife olmak mı yoksa insanoğlundan önce dünya üzerinde hâkimiyet kurmuş olan akıl ve idrak sahibi başka bir varlığın halifesi olmak mı? soruları üzerinden mesele incelenmiştir.

Said Nursî’nin Kur’ân-ı Kerîm’in tefsirini yazmak üzere başladığı, ancak Fâtiha sûresi ile Bakara sûresinin az bir kısmını tefsir edebildiği *İşârâtü'l-İcâz* adlı eserinde bu âyet-i kerîmenin tefsirine yer verilmiştir. Âyetin hem genel olarak tefsirine hem de kelimelerin açıklamasına yer verilen bu kısımda halife sözcüğü ile ilgili Said Nursî’nin yaptığı izaha göre; halife tabiri, yeryüzünün insanların hayatına elverişli şartlara sahip olmadan önce orada idrak sahibi bir mahlukun bulunmuş ve yaşamış olduğuna, bu mahlukun hayatına o zamandaki yeryüzünün durumlarının muvafık olduğuna işarettir. Halife tabirinin bu manaya delaleti hikmetin bir muktezası olmakla birlikte, meşhur olan manaya nazaran, o idrak sahibi mahlukun cinlerden bir

¹⁹ Seyyid Bey, *Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyyesi*, 60-63.

²⁰ Ebü'l-Bekât Hâfızüddin Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, nşr. Yusuf Ali Bedivî (Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1426/2005), 1/77-78; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Hikmet Neşriyat, ts.), 1/257-260.

nevi olduğu, yaptıkları fesattan dolayı insanlar ile mübadele edildikleri ortaya çıkmaktadır.²¹

İnsanın arzın halifesi oluşuna başka eserlerinde de temas eden Nursî'nin özellikle *Risâle-i Nûr* namını taşıyan Yeni Said dönemindeki kitaplarında insanın yaratılmasındaki hikmet teması bu çerçevede yoğun bir şekilde işlenir. Bu manaya işaret eden yerlerden kısa bir iktibasta bulunmak istiyoruz:

“... bu haysiyetle bu kâinatın yaratılış hikmeti, büyük neticesi, kıymetli meyvesi ve arzın halifesi olduğunu; fenleriyle, sanatlarıyla gösteren ve dünya cihetinde Sâni-i alemin mucizeli sanatlarını gayet güzelce teşhir ve tanzim ettiği için isyan ve küfrüyle beraber dünyada bırakılan ve azabı tehir edilen ve bu hizmeti için mühlet verilip muvaffakiyet gören nev-i benî Âdem var.”²²

Bu manayı ifade için *Risâle-i Nûr*'da kullanılan tabirler arasında, “arzın halifesi”nin yanı sıra “halife-i zemin”, “mevcûdât-ı arziyeye halife” gibi ifadeler de bulunmaktadır. *Risâle-i Nûr*'da insanın yeryüzündeki hilâfetinden bahsederken aynı zamanda yine Kur'ân-ı Kerîm'de Ahzâb sûresi 72. âyetinde²³ ifade edilen emanet meselesine de vurgu yapılır ve bu iki kavram beraberce kullanılır. “...Emanet-i kübrâyı ve hilâfet-i arziyeyi omuzuna alan nev-i beşerin...” ifadesini²⁴ buna misal olarak zikredebiliriz.

2.2. İslâm Tarihinde İmâmet ve Hilâfet

İmâmet konusu aslında tarihî ve hukukî bir mahiyete sahip olsa da Şîa'nın bu meseleyi bir inanç umdesi haline getirmesi üzerine bu anlayışa ve onların dile getirdikleri iddialara cevap verme çabası sonucunda Ehl-i sünnet uleması tarafından da itikada ilişkin eserlerde incelenen bir konu haline gelmiştir.²⁵ İmâmet başlığı daha ziyade itikadî çağrışımlara sahip iken halife ve hilâfet kavramları fikhî, hukukî ve siyasî bağlamlarda kullanılmagelmiştir.

Said Nursî'nin bu konulardaki düşüncelerini biz üç açıdan ele almayı düşünüyoruz. Birincisi İslâm tarihine, özellikle Hulefâ-yı Râşidîn döneminin sonlarına nazaran bu tarihsel dönemdeki gelişmeleri değerlendirmesi. İkincisi, Emevîler ve Abbâsîler ile başlayıp diğer İslâm devletlerinden sonra nihayet Osmanlı Devleti'nin padişahları tarafından devralınan halife unvanı ve bu konudaki değerlendirmeleri. Üçüncü olarak ise Osmanlı Devleti'nin inkırazı ile ortaya çıkan hilâfet kurumunun akıbetinin ne olacağı meselesi ve Nursî'nin hilâfet ve halife kelimelerine yüklediği manaların neler olduğu. Bunlar üzerinde ayrı ayrı duracağız.

Yukarıda da değindiğimiz üzere, İslâm inanç esaslarına dair yazılan akaid ve kelimelerinde imâmet meselesi ele alınmış, özellikle Hulefâ-yı Râşidîn'in halifelğe hak sahibi olmaları ve sıralamaları bir inanç meselesi olarak değerlendirilmiştir.

Said Nursî de Hulefâ-yı Râşidîn'in hilâfete ehil oluşu ve hak edişlerine dair bazı âyet-i kerîmelerde yer alan işaretlere yer vererek önemli değerlendirmeler yapar. İslâm tarihinin ilk safhalarında yaşanmış olan acı hadiseler ve bu hadiselerin tarih boyunca Şîa tarafından istismar edilmesi ile bu ihtilafın ve adı geçen fırkanın ümmet-i Muhammed'e muhalefetinin sürekli pekiştirildiği bilinen bir husustur. Bu çerçevede Hz. Ali'nin halifeliği, Ehl-i beyt'in bir

²¹ Said Nursî, *İşârâtü'l-İcâz*, çev. Abdülmecid Nursî (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013), 222-223.

²² Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013), 113.

²³ Âyetin meâli şu şekildedir: “Biz emaneti göklere, arza (yerküreye) ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir.”

²⁴ Nursî, *Sözler*, 495.

²⁵ Mesela bk. Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 118-123; Beyâzîzade Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000), 155-161.

müslümanın nazarındaki yeri, tarihte yaşanmış sahabiler arasındaki mücadele ve savaşların bugün bir müslüman tarafından nasıl değerlendirileceği ve bu konuda hangi sınırlara riayet edilmesi gerektiğine dair Bediüzzaman Said Nursî eserlerinde bazı incelikleri dile getirmiştir. Bu meselelerin, daha ziyade ona gelen soruların cevaplanması sadedinde bahse konu edildiğini gördüğümüzü de belirtmemiz gerekir.

Said Nursî'ye göre ilk dört halife sıralaması olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali tertibi doğrudur. Bu tertibin tarihî olarak bu şekilde gerçekleşmesi Yüce Allah'ın muradı olarak tecelli etmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu hususta açık ve doğrudan bir talimatı olmasa da adı geçen Hulefâ-yı Râşidîn'in ona olan yakınlıkları, İslâm dinine olan hizmetleri ve hayatında onunla geçirdikleri safhalar bu şekildeki bir sıralamanın doğruluğunu göstermektedir. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu tarafından da kabul edilen bu anlayışa *Risâle-i Nûr* müellifinin katkısı, İslâm tarihinin bu ilk dönemine dair bazı hadiselerle dair yaptığı derinlikli yorumlar, zâhirî hükümler ve malum çerçeveler dışında yaşanan hadiselerin hikmet boyutuna dair yaptığı vurgulardır.

Nursî, Kur'ân-ı Kerîm'deki iki âyet-i kerîmenin sahabenin faziletlerini umumi bir şekilde zikrederken, hususi olarak da Hulefâ-yı Râşidîn'e işaret ettiğini, hatta onlar arasındaki tertibe dair de remzî bir manayı ihtiva ettiğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi Fetih sûresinin son âyetidir:

“(O), Allah'ın elçisi Muhammed'dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah'ın ihsanını ve rızasını isteyerek hep rükû ve secde eder halde görürsün. Yüzlerinde secde izinden nişanları vardır. Tevrat'ta onlar için yapılan benzetme budur. İncil'deki misalleri ise bir ekindir: Çiftçileri sevindirmek üzere filiz verir, onu güçlendirir, kalınlaşır ve kendi sapları üzerinde durur. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelenendir. Onlar arasından iman edip dünya ve ahirete faydalı işler yapanlara Allah bir bağışlama ve büyük bir ödül vaat etmiştir.”²⁶

Bu âyet-i kerîme ile ilgili Bediüzzaman'ın açıklamalarına baktığımızda âyette yer alan çeşitli ifadelerin râşit halifelere dair işaretler barındırdığını ifade ettiğini görmekteyiz. Ona göre, âyet umumi olarak sahabilerin peygamberlerden sonra insanlar içinde en seçkin konuma sahip olmalarına sebep olan kıymetli meziyetlerini bildirmektedir. Bunun ötesinde, işârî manasıyla da Peygamberimizden sonra hilâfet makamına sırasıyla geçecek olan dört büyük sahabiden de bahsetmektedir. Şöyle ki, *وَالَّذِينَ مَعَهُ* “onunla beraber olanlar” ifadesi özel bir birlikteliğe ve hususi bir sohbete nail olan Hz. Ebû Bekir es-Siddîk'a işaret etmektedir. *أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ* “inançsızlara karşı sert ve çetindir” tabiri ise dönemin hâkim güçleri olan büyük devletleri fetihleriyle titretecek ve adaletiyle zalimlere korku salacak olan Hz. Ömer'i göstermektedir. *رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ* “aralarında merhametlidirler” kelamı ise gelecekte yaşanacak büyük bir fitnenin hazırlığı yapılırken yüksek merhameti ve şefkati ile İslâm ümmeti arasında kan dökülmemesi için ruhunu feda edip nefsinin teslim ederek Kuran okurken mazlum olarak şehit olmayı tercih eden Hz. Osman'ı haber verdiği gibi, *تَرِيَهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا*, “onların Allah'tan ihsan ve rıza isteyerek rükû ve secde halinde olduğunu görürsün” ifadesi de devletin başına geçmeye ve hilâfete liyakatiyle ve kahramanlığı ile hak kazanmış iken tam bir züht ve fakr halini ve iktisatlı yaşamayı seçen, rükû ve secdesinin çokluğu, yani ibadete ve namaza düşkünlüğü herkesçe tasdik edilmiş olan Hz. Ali'nin gelecekteki durumunu ve o fitneler içinde yaptığı savaşlarla mesul olmadığını, niyeti ve talebinin Allah'ın fazlı ve rızasından başka bir şey olmadığını haber veriyor.²⁷

²⁶ el-Feth 48/29.

²⁷ Said Nursî, *Lem'alar* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013), 35-36.

Diğer âyet-i kerîme ise Nisâ sûresinde yer almaktadır:

“Kim Allah’a ve Elçi’ye itaat ederse işte onlar; Allah’ın kendilerine nimetler bahşettiği peygamberler, siddîklar, şehitler ve sâlihlerle beraberdirler. Bunlar ne güzel arkadaşlardır!”²⁸

Said Nursî’ye göre bu âyet-i kerîme de işârî manasıyla dört halifeyi göstermektedir:

“Evet, مِنَ النَّبِيِّينَ “peygamberlerden” nasıl ki sarahatle Hazret-i Peygamber aleyhissalâtü vesselâma bakıyor, وَالصِّدِّيقِينَ “siddîklar” fıkrasıyla Ebû Bekr-i Sıddîk’a bakıyor. Hem Peygamber aleyhissalâtü vesselâmdan sonra ikinci olduğuna ve en evvel yerine geçeceğine ve Sıddîk ismi ümmetçe ona özel bir unvan ve siddîkların başında görüneceğine işaret ettiği gibi, وَالشُّهَدَاءَ “şehitler” kelimesiyle Hazret-i Ömer, Hazret-i Osman, Hazret-i Ali rıdvânullahi aleyhim ecmaîni üçünü beraber ifade ediyor. Hem üçü Sıddîk’tan sonra nübüvvetin hilâfetine mazhar olacaklarını ve üçü de şehit olacaklarını, şehadet faziletleri de diğer faziletlerine ilave edileceğini işaret ve gaybî bir surette ifade ediyor.”²⁹

Dört halifenin sıralaması ve hilâfetlerinin hak olması hususlarında Ehl-i sünnet arasında bir ittifak olduğunda kuşku yoktur. Özel olarak Hz. Ali’ye ve genelde de Ehl-i beyte karşı muhabbetin ölçüsü konusunda ise Ehl-i sünnet içerisinde yer alan farklı tabakaların birbirine göre değişen tutum ve kanaatleri olmuştur. İlk üç halifeye Hz. Ali’nin hilâfet hakkını gasbetme ithamında bulunan Şîa’nın ifratı karşısında Ehl-i sünnet içerisinde bazı kimseler Hz. Ali ile Muaviye, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile Yezid arasındaki mücadele konusunda tarafsızlık perdesi altında tefrite kaçan fikirler öne sürebilmişlerdir. Said Nursî Hz. Ali’nin ve neslinin halifelikle imtihanı hakkında da tarihî gerçeklerin arkasında yatan sebepleri daha ihâtalı bir nazarla tetkik etmekte ve aşağıdaki mütalaaları ortaya koymaktadır.

Ehl-i sünnet ve’l-cemâat, Hz. Ali’nin dört halifenin dördüncüsü olduğunu kabul ederler, ancak Hz. Ebû Bekir’in, Hz. Ömer’in ve Hz. Osman’ın daha üstün olup hilâfete daha çok hak sahibi olduklarını da ifade ederler. Şîa ise Hz. Ali’nin hak sahibi iken bu hakkının elinden alındığı, ona haksızlık edildiği iddiasındadırlar. Bu iddiaya cevap olarak Said Nursî’nin dile getirdiği ilk husus, Hz. Ali’nin yirmi sene boyunca adı geçen halifeler ile çalışması, onların yanında bir nevi şeyhülislâm olarak vazife görmesidir. Ayrıca bu dönemlerde İslâmiyet fetihlerle yayılmış, diğer sahabilerle birlikte Hz. Ali de İslâm’ın neşri ve düşmanlarla mücadele konusunda birlik olmuştur. Herhangi bir ihtilafın zuhur etmemiş olması Şîa’nın iddialarını cerh etmektedir. Nursî, ister Şîa-yı velâyet ister Şîa-yı hilâfet nazarıyla meseleye bakılsın, neticede Hz. Ali’yi diğer üç halife karşısında hak sahibi ve efdal görmenin, tarihteki sıralamadan dolayı da Ehl-i sünnet’e adavet etmenin ya da küsmeye vaziyeti almanın doğru olmadığını geniş ve ikna edici bir biçimde açıklamaktadır.³⁰

Başka bir eserinde Said Nursî, Hz. Ali’nin Cemel ve Sıffin muharebelerinde müslümanlarla karşı karşıya gelmesi ve harp etmesini adalet anlayışındaki farklılığa ve neticede bu meselede yapılan bir ictihada bağlamaktadır. Yani Hz. Ali, ilk iki halife döneminde olduğu gibi adalet-i mahzâyı esas edinmiştir. *“Bir can karşılığı olmadan veya işlediği bir fesat suçunun cezası şeklinde olmadan kim bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibidir”* âyetinin³¹ işârî manası ışığında adalet-i mahzâyaya göre; bir masumun hakkı bütün halk için dahi iptal edilemez. Bir fert dahi umumun selameti için feda edilemez. Cenâb-ı Hakk’ın nazar-ı merhametinde hak

²⁸ en-Nisâ 4/69.

²⁹ Nursî, *Lem’alar*, 40-42.

³⁰ Nursî, *Lem’alar*, 27-31.

³¹ el-Mâide 5/32.

haktır, küçüğüne büyüğüne bakılmaz. Küçük, büyük için iptal edilmez. Bir cemaatin selameti için bir ferdin rızası bulunmadan hayatı ve hakkı feda edilmez. Hamiyet namına rızası olsa o başka meseledir. Adalet-i izafiye ise bütünü selameti için parçayı feda eder, ferdin hakkını nazara almaz. Ehven-i şer diye bir nevi adalet-i izafiyeyi yapmaya çalışır. Fakat adalet-i mahzânın uygulanması mümkün ise adalet-i izafiyeye gidilmez. Gidilse zulümdür. İşte Hz. Ali adalet-i mahzâyı esas almaya gayret etmiş, muhalifleri ise adalet-i izafiyeyi esas almışlardır.³²

Said Nursî'nin Hz. Ali'nin halifeliliğiyle ilgili dikkat çekici başka bir yorumu da bu vazifesinde seleflerine göre nispeten muvaffakiyetsizliğinin sebebi ve hikmetine dair açıklamasıdır. Bu açıklamada, Hz. Ali'nin siyaset ve saltanattan ziyade daha mühim başka vazifelere layık olduğu ifade edilmiştir. Eğer Hz. Ali siyaset ve hilâfette tam muvaffak olsaydı “Şah-ı Velayet” unvanını bihakkın kazanamayacaktı. Halbuki o zâhirî ve siyasî hilâfetin çok üstünde bir makam kazanmış ve herkesin üstadı konumuna erişmiş, bu mânevî saltanatı kıyamete kadar devam etmek üzere kurulmuştur. Nursî, Hazret-i Ali'nin Hz. Muaviye ile olan mücadelesini ise hilâfet ve saltanatın muharebesi olarak görür. Bu savaştaki karşılıklı ilkeler ve öncelikler ise şu şekilde ortaya çıkmıştır: Hz. Ali, dinî hükümleri, İslâmî hakikatleri ve ahireti esas tutup saltanatın bir kısım kanunlarını ve siyasetin merhametsiz gereklerini bu ilkeler karşısında feda etmiştir. Hz. Muaviye ve taraftarları ise İslâm'ın ictimaî hayatını saltanat siyasetleri ile takviye ederek azimeti terk edip ruhsatı iltizam etmişler, siyaset aleminde ruhsatı almaya kendilerini mecbur saymışlar ve hata etmişlerdir.³³ Bediüzzaman'ın bu ifadelerinden onun Hz. Ali'yi haklı ve isabetli, Hz. Muaviye'yi ise saltanat ve hilâfet davasında haksız ve hatalı bulduğu, yine de ihtiyatlı bir dil ile ve ruhsat ilkesini işletme çerçevesinde onun Hz. Ali'ye muhalefetini yorumlama cihetini ihtiyar ettiği görülmektedir.

Dört halife ile ilgili görüşlerine yer vermeye çalıştığımız Said Nursî, yukarıda zikrettiğimiz Nisâ sûresi 69. âyetin işârî tefsiri sadedinde Hz. Hasan'ın kısa süren hilâfetine de temas etmekte, onu beşinci halife olarak görmektedir. Mezkûr âyetin son kısmında yer alan *وَحَسُنَ أَوْلِيَّكَ رَافِعًا* “*bunlar ne güzel arkadaşlırlar*” ifadesindeki hasune-hasen kelimelerinin aynı kökten geliyor olmalarına dikkat çekmekte ve belagat ilmindeki müstetbe'âtü't-terâkîb tabir edilen³⁴ bir sır ile işaret edilmekte olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan Hz. Peygamber'den nakledilen “Benden sonra hilâfet otuz senedir.” hadisine de yer veren Nursî, bu hadiste Peygamberimizin verdiği gaybî haberin Hz. Hasan'ın da kısa bir süre hilâfet vazifesini yapmasıyla tahakkuk ettiğini onun feragat etmesi ile hilâfet vazifesinin bittiğini, böylece râşit halifeler döneminin de sona erdiğini bildirmektedir.³⁵ Hilâfet onlardan sonra saltanat şekline girmiş ve bu saltanat da yine aynı hadisin devamında ifade edildiği üzere ceberut ve ümmetin bozulması suretinde devam etmiştir.³⁶

Said Nursî Hulefâ-yı Râşidîn'in yönetim şeklini bir nevi cumhuriyete benzetmektedir. Cumhuriyet hakkında bir mahkemede fikrinin sorulması üzerine bu düşüncesini dile getiren Nursî

³² Said Nursî, *Mektûbât* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013), 55-56.

³³ Nursî, *Mektûbât*, 56-57. Hz. Ali'nin hilâfetinin ilk üç halifeden sonra gelmesinin başka sır ve hikmetlerine dair bk. Nursî, *Mektûbât*, 104.

³⁴ Bir belagat terimi olarak müstetbe'âtü't-terâkîb şöyle açıklanmaktadır: “Söz söyleyenin asıl olarak bir kastı olmaksızın, nazmın sevk olunduğu asıl manadan akli veya örfî iltizam yoluyla hitap makamında anlaşılabilir birtakım manalardır.” Bk. Yâsir Bâbatîn, “Müstetbe'âtü't-terâkîb: Dirâse Mustalahiyye”, *Mecelletü Câmî'ati'l-Melik Abdilaz'iz: el-Âdâb ve'l-ulûmu'l-insânîyye* 26/1 (2018), 165.

³⁵ Nursî, *Lem'alar*, 42-43.

³⁶ Nursî, *Mektûbât*, 107. Bu hadis-i şerifin gaybî işaretlerine dair müellifin başka bir eserinde yer verdiği hususlar için bk. Said Nursî, *Sikke-i Tasdik-i Gaybî* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013), 137-138.

buradaki benzeyişin dış görünüş ve biçim açısından değil, hakikat ve mana cihetinden olduğuna dikkat çekmiştir:

“Hulefâ-yı Râşidîn hem halife hem reis-i cumhur idiler. Sıddık-ı Ekber (r.a.) aşere-i mübeşşereye ve sahabe-i kirama elbette reis-i cumhur hükmünde idi. Fakat manasız isim ve resim değil, belki hakikat-ı adalet ve hürriyet-i şer’iyyeyi taşıyan mana-yı dindar cumhuriyetin reisleri idiler.”³⁷

Hiz. Hasan’ın hilâfetini dört halifenin dönemine katarak hepsini Hulefâ-yı Râşidîn olarak gören Said Nursî’nin bu anlayışı, yukarıda da yer verdiğimiz hadis-i şerif ışığında ondan sonraki dönemleri saltanat olarak görmek eğilimindedir. Saltanat ise bazen âdil bir surette cereyan edebilir, bazen zulme vasıta kılınabilir. Dolayısıyla Hulefâ-yı Râşidîn’den sonraki dönemde İslâm aleminde saltanat sürmüş olan kişilere ve hanedanlara bakış açısında ölçü bu esaslar olmalıdır. Nitekim Said Nursî de Abbâsî hilâfetinden birkaç yerde bahsetmekte, bu dönemde vazife başında olan halifelerin yönetimlerinde istikameti muhafaza ettikleri sürece hâkimiyetlerinin devam ettiğini, ancak istikametten ayrıldıklarında saltanatlarının ve hilâfetlerinin inkıza uğradığını bildirmektedir. O bu meseleyi, Hiz. Peygamber’in istikbale dair gaybî haberlerini inceleyip tevîl ettiği *Beşinci Şua* adlı risalesinde ele almaktadır. “Ümmetim istikametle gitse ona bir gün var” meâlindeki rivayeti³⁸ “*miktarı bin sene olan bir günde*” âyet-i kerîmesinin³⁹ sırrı ışığında izah etmekte, eğer istikamet muhafaza edilmezse o zaman hâkimiyet ve mükemmel idarenin yarım güne, yani beş yüz seneye düşeceğini beyan etmektedir. Nitekim Abbâsî Devleti’nin ve Osmanlı Devleti’nin hilâfetle birlikte sürdükleri saltanat ömürleri bu rivayetin doğrulayıcısı olmuşlardır:

“Allah en iyisini bilir; bu rivayet kıyametten haber vermek değil, belki İslâmiyet’in gâlibâne hâkimiyetinden ve hilâfetin saltanatından bahseder ki, ayn-ı hakikat ve bir mucize-i gaybiye olarak aynen öyle çıkmış. Çünkü Abbâsî hilâfetinin ahirinde onun ehl-i siyaseti istikameti kaybettiği için beş yüz sene yaşamış. Fakat ümmetin heyet-i mecmuası ise istikameti kaybetmediğinden Osmanlı hilâfeti imdada gelip bin üç yüz sene kadar hâkimiyeti devam ettirmiş. Sonra Osmanlı siyasetçileri dahi istikameti muhafaza edemediğinden o da ancak (hilâfetle) beş yüz sene yaşayabilmiş. Bu hadisin mucizâne ihbarını Hilâfet-i Osmaniye kendi vefatıyla tasdik etmiş...”⁴⁰

Said Nursî, özellikle Osmanlı Devleti’nin hilâfetin bayraktarlığını yapmasından ve böylece İslâm ümmetinin hem lideri hem hamisi olarak asırlarca bu vazifeyi ifa etmesinden sitayişle bahseder. Bu çerçevede, İstanbul’un merkez-i hilâfet olarak kıymetinden⁴¹ ve Türk milletinin şeref ve hamiyetle hilâfete bayraktarlık etmesinden söz eder.⁴² Egemenliğin gereği olarak hiçbir şerik kabul etmemek ve müdahaleyi reddetmek esasından bahsederken, Osmanlı padişahları olarak açıkça belirtmese de, bazı padişahların halife sıfatını taşımakla birlikte bu hususta ifrata gidebildiklerini ifade eder: “Hatta hâkimiyetine müdahale tevehhümüyle bazı dindar padişahlar halife oldukları halde masum evlatlarını katletmeleri bu redd-i müdahale kanunun hâkimiyette ne kadar esaslı hükmettiğini gösteriyor.”⁴³ Mezkûr açıklamalar ışığında, Said Nursî’nin Hulefâ-yı Râşidîn sonrası dönemde ehil olmak ve hakkını vermek kaydıyla hilâfet sancağını taşıyan her devlet ve sultana, özellikle Osmanlı Devleti’ne hürmet ve muhabbet

³⁷ Said Nursî, *Şuâlar* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013), 367.

³⁸ Bu rivayet muteber hadis kitaplarında geçmemektedir. Bu tür rivayetlere dair müstakil bir eser yazmış olan hadis âlimi Aclûnî’ye göre bu rivayetin aslı yoktur. Ebû’l-Fidâ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlû’l-ilbâs*, nşr. Yusuf b. Mahmud (Dimaşk: Mektebetü’l-İlmi’l-hadis, 1421), 2/377.

³⁹ es-Secde 32/5.

⁴⁰ Nursî, *Şuâlar*, 591-592.

⁴¹ Nursî, *Mektûbât*, 484.

⁴² Nursî, *Sözler*, 767; *Mektûbât*, 513.

⁴³ Nursî, *Lem’alar*, 214; krş. Murat Akgündüz, “Bediüzzaman’ın Osmanlı Devleti ve Bazı Padişahlar Hakkındaki Görüşleri”, *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 10 (Aralık 2020), 167-173.

beslediğini ve onların hilâfetlerini meşru kabul ettiğini söylemekte hiçbir beis yoktur. Mamafih, Osmanlı Devleti de dahil, Hulefâ-yı Râşidîn sonrası hilâfetin saltanatla beraber yürüdüğü, saltanatın bir yönünü teşkil ettiği yönündeki bir anlayışın Nursî'nin eserlerinde tebarüz ettiğini görmek mümkündür. Mesela şu satırlar mezkûr fikrin bir ifadesi olarak kabul edilmelidir: "...beşerin ihtiyarlığı, şanlı Osmanlı Devleti'nin ihtiyarlığı ve hilâfet saltanatının vefatı ve dünyanın ihtiyarlığı..."⁴⁴

Hem Osmanlı Devleti hem de genel olarak hilâfet bayrağını elinde tutan bir İslâm devletinde saltanatın farklı sıfatlarla tezahürü çerçevesinde hilâfet meşihatla kendisini gösterir.⁴⁵ Buna dair Nursî'nin çeşitli eserlerinde yer alan göndermeler birlikte değerlendirdiğinde onun bu rol taksimini makul ve makbul gördüğü anlaşılmaktadır. Hatta buna dayanarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sadrazamlığa bağlı çeşitli divanların ihdas edilmesine mukabil, hilâfet vazifesinin tecelli ettiği Meşihat dairesinin mahdut bir kadro ve işlev ile varlığını sürdürmesini yetersiz ve yanlış bulur.⁴⁶ İlk dönem eserlerinden *Sünûhât*'ta yer alan ifadeleri şu şekildedir:

"Saltanat ve hilâfet gayr-ı münfek, müttehid-i bizzattır. Cihet muhtelifdir. Binaenaleyh bizim padişahımız hem sultandır hem halifedir ve âlem-i İslâm'ın bayrağıdır. Saltanat itibarıyla otuz milyona nezaret ettiği gibi hilâfet itibarıyla üç yüz milyonun mabeynindeki rabıta-i nuraniyenin ma'kes ve istinadgâh ve mededkârı olmak gerektir. Saltanatı sadaret, hilâfeti meşihat temsil eder. Sadaret üç mühim şûraya bizzat istinad ediyor, yine kifayet etmiyor. Halbuki böyle inceleşmiş ve çoğalmış münasebat içinde, ictihadâtındaki müthiş fevzâ, efkâr-ı İslâmiyedeki teşettüt, fâsid medeniyetin tedahülüyle ahlâktaki müthiş tedenni ile beraber, Meşihat cenahı bir şahsın ictihadına terk edilmiş."⁴⁷

2.3. Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı ve Hilâfet

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hilâfet meselesinin tekrar yoğun bir şekilde gündeme geldiği, sadece Said Nursî'nin değil bütün Osmanlı âlimlerinin ve mütefekkirlerinin bir şekilde üzerinde düşündüğü ve söz söylediği bir mesele haline geldiği malumdur. Bu çerçevede Said Nursî'nin özellikle Osmanlı Devleti'nin son elli yılında hayat sürmüş bir âlim olarak Osmanlı Devleti'nde dönemlerine yetiştiği sultanların hâkimiyet ve idareleri, ayrıca Meşrutiyet hakkında takındığı tavırlar ve dile getirdiği kanaatler aynı zamanda halifelik müessesesinin hâline ve istikbaline dair bakış açısını da göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine damgasını vurmuş olan Sultan II. Abdülhamid Han'ın tahtta olduğu dönemlerde İstanbul'a gelen ve merkez-i hilâfetteki ilim, fikir ve siyaset cereyanları ile yakından tanışma fırsatı bulan Said Nursî'nin bu dönemdeki hayatı oldukça hareketlidir. O, bir yandan ulema ile görüşürken diğer yandan idareciler, siyasetçiler ve gazeteciler ile de münasebetler kurmuştur.

Nursî'nin iki farklı tarihteki beyanları hilâfet ve halifeye dair görüşlerine dair bize önemli ipuçları sunmaktadır. Bunlardan birincisi 13 Nisan 1909 günü yaşanan ve tarihe Otuzbir Mart

⁴⁴ Nursî, *Lem'alar*, 261.

⁴⁵ Mesela; Nursî, *Sözler*, 360: "Nasıl ki, bir sultanın kendi hükümetinin dairelerinde ayrı ayrı unvanları ve raiyyetinin tabakalarında başka başka nam ve vasıfları ve saltanatının mertebelerinde çeşit çeşit isim ve alametleri vardır... Mesela, adliye dairesinde hâkim-i âdil ve mülkiyede sultan ve askeriyede kumandan-ı azam ve ilmiyede halife..."; Nursî, *Mektûbât*, 87: "...Bir ismi de halifedir. Bir meşihat ve bir ilmiye dairesi o ismin mazharıdır."

⁴⁶ Said Nursî, *Bediüzzaman Said Nursî'nin İlk Dönem Eserleri* (İstanbul: Söz Basım Yayın, 2007), 325 vd.

⁴⁷ Nursî, *Bediüzzaman Said Nursî'nin İlk Dönem Eserleri*, 325; ayrıca bk. Akgündüz, "Bediüzzaman'ın Osmanlı Devleti ve Bazı Padişahlar Hakkındaki Görüşleri", 171-173.

Vak'ası olarak geçen isyan hareketi sonrası kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî'deki müdafaasında yer alan ifadelerdir. Şeriat, istibdat, hürriyet ve meşrutiyet ile ilgili genel olarak fikirlerini ortaya koyduğu bu müdafaasının sadece halifelik ile ilgili kısımlarına temas edeceğiz. Said Nursî, savunmasında sitemkâr bir üslup ile İstanbul'a gelişinden itibaren yaptığı faaliyetleri ve mücadelesini birer cinayet (suç) olarak anlatmakta, ancak sözlerinin başında yer verdiği beyitte işaret edildiği gibi aslında bunların her birisinin iftihar vesilesi olduğunu da vurgulamaktadır. Bunlardan biri de İstanbul'da yaşayan ve çoğu alt tabakadan oluşan gafil ve safdil hemşerilerine anlayacakları bir dilde meşrutiyetin ne olduğunu izah etmesidir: "İstibdat zulüm ve tahakkümdür. Meşrutiyet adalet ve şeriattır. Padişah Peygamberimizin emrine itaat etse ve yolundan gitse halifedir. Biz de ona itaat edeceğiz. Yoksa, Peygamber'e tabi olmayıp zulmedenler padişah da olsalar haydutturlar."⁴⁸

Yukarıdaki alıntıda da açıkça görüldüğü üzere, ona göre sadece halife unvanını taşımak bir sultana itaat için kâfi değildir. Amel ve icraat da isim ve resme muvafık olmalıdır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'e muhalefet ettiği noktalarda Said Nursî'nin söylemleri hep bu merkezdedir. Onun muhalefeti zulme, tahakküme ve istibdada karşı olmuştur.⁴⁹ Aynı şekilde II. Meşrutiyet'in ilanını büyük bir sevinçle karşılaması ve lehinde nutuklar irat ederek yazılar yazması da hürriyet ortamında dinin ve adaletin neşvünemâ bulacağına olan inancının neticesidir. Ne var ki, hürriyetin ilanını müteakip hadiseler diğer birçok âlim ve mütefekkir gibi *Risâle-i Nûr* müellifini de bu cihette sukut-ı hayale uğratmıştır.

İkinci beyanatı ise 1922'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki mebuslara hitaben hazırladığı bir bildiridir. İstanbul'un İngilizler tarafından işgali ve Ankara'daki Millî Mücadele'nin giderek güçlenmesi sonrasında Ankara'dan gelen davet üzerine Anadolu'ya geçmiş olan Said Nursî, bir süre burada ikamet eder. Bu sırada meclisteki vekillerin hâl ve hareketlerini yakından müşahade eder, bir kısmının ibadete ve namaza karşı lakayt davranmaları onu fazlasıyla müteessir eder. İşgal kuvvetlerine karşı önemli zaferler elde etmiş olan Ankara hükümetinin iman ve ibadet konusunda zaafa düşme tehlikesinden rahatsız olan Said Nursî yazdığı on maddelik bildiriye mebuslara dağıtır ve bu hususta intibaha da vesile olmayı başarır. Ne var ki, onun bu çabası Ankara hükümetinde bazı rahatsızlıklara sebep olmuştur. Biz tafsilata girmeden, bu bildiride yer alan ve Nursî'nin saltanat ve hilâfetle ilgili son derece önemli bulduğumuz ifadelerini aktarmak istiyoruz:

"Şu meclisin mânevî şahsiyeti sahip olduğu kuvvet cihetiyle saltanat manasını deruhte etmiştir. Eğer şer'î İslâmiyyeyi bizzat imtisal etmek ve ettirmekle hilâfet manasını dahi vekaleten deruhte etmezse, hayat için dört şeye muhtaç, fakat süregelen anane ile günde en az beş defa dine muhtaç olan şu fitratı bozulmayan ve medeniyetin oyun ve eğlenceleri ile ruhi ihtiyaçlarını unutmayan milletin dinî ihtiyaçlarını Meclis tatmin etmezse, mecburen hilâfet manasını tamamen kabul ettiğiniz isme ve resme ve lafza verecek ve o manayı idame etmek için kuvveti dahi verecek. Halbuki Meclis elinde bulunmayan ve meclis tarikiyle olmayan öyle bir kuvvet birliğin dağılmasına sebebiyet verecektir. Bu ise *وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا* "Allah'ın ipine hep beraber sınıksız yapışın." âyetine zıttır. Zaman, cemaat zamanıdır. Cemaatin ruhu olan şahs-ı mânevî daha metindir ve şer'î hükümleri uygulamaya daha ziyade muktedirdir. Halife-i şahsî ancak ona istinat ile vazifelerini deruhte edebilir. Cemaatin ruhu olan şahs-ı mânevî eğer müstakim olsa, daha parlak ve kâmil olur. Eğer fena olsa pek çok fena olur. Ferdin iyiliği de fenalığı da mahduttur. Cemaatin

⁴⁸ *Bediüzzaman Said Nursî: Tarihçe-i Hayatı* (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2012), 65.

⁴⁹ *Bediüzzaman'ın Sultan II. Abdülhamid'e muhalefet şekline dair geniş bilgi için bk. Ahmed Akgündüz, Arşiv Belgeleri Işığında Sultan II. Abdülhamid ve Bediüzzaman: İtirazlar ve Cevaplar* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2017), 42-49.

gayr-ı mahduttur.”⁵⁰

Meclis’in saltanatı ve hilâfeti deruhte etmesi fikrinin işlendiği bu satırlardan anlaşıldığı üzere, Said Nursî bir şahsın padişahlığına dayalı saltanat düzeninin varlığını ve nüfuzunu koruması ve halife unvanını da taşıyarak İslâm’a ve ümmete hizmet etmesi imkânının kalmadığı kanaatine varmıştır. Hürriyetin ilanını müteakip Meşrutiyet rejimine verdiği açık destekte olduğu gibi Ankara’da milletin teveccühü ve kendi bünyesinden intihap edip gönderdiği mebuslardan teşekkül eden meclisi hem saltanatın yerine devleti yönetme hem de hilâfet vazifesini deruhte edip İslâm’ın bayraktarlığını ve İslâm ümmetinin hamiliğini üstlenebilecek bir mevkide görmektedir. Seyyid Bey’in mezkûr kitabında dile getirdiği hilâfetin Meclis’te zaten mündemiç olması fikrine Said Nursî’nin bu manada oldukça yaklaştığını ifade etmek haklı bir tespit olarak kabul edilmelidir.⁵¹

Ankara’da yeni kurulan meclisi ve hükümeti elinden geldiği kadar dinî konularda ikaz eden Said Nursî, daha sonra memleketi ve yetiştiği yer olan Van tarafına gitmiş burada bir nevi inzivaya çekilerek sadece küçük bir öğrenci grubuna ders vermekle iktifa etmiştir. Cumhuriyet’in ilanı ve kısa bir süre sonra hilâfetin kaldırılması sırasında bu inziva döneminde olduğu için daha önceki benzer büyük hadiselerde olduğu gibi onun doğrudan beyanatlarına ve yazılarına rastlamıyoruz. 1925 sonrasında telif etmeye başladığı eserlerinde de gündemdeki bir mesele olarak doğrudan hilâfetten bahsetmemiş, önceki başlıklarda yer verdiğimiz üzere İslam tarihinin ilk safhalarında hilâfet manasının gelişimine dair değerlendirmelerini serdetmiştir.⁵²

Değerlendirme ve Sonuç

Seyyid Bey ve Said Nursî’nin hilâfetle ilgili görüşlerini ortaya koyduktan sonra birbirleri ile mukayese edip değerlendirebiliriz. İki âlimin meseleyi ele alış şekilleri, gaye ve hedefleri, vardıkları neticeler, birbirlerine yaklaştıkları noktalar ve ayrıldıkları hususları burada ele almaya çalışacağız.

Hayat hikayelerinde de belirtildiği üzere, Seyyid Bey ve Said Nursî, aynı dönemlerde yaşamışlardır. Birisinin 1925’te, diğersinin 1960’ta vefat etmiş olmaları ilk bakışta yaşadıkları dönemleri farklı gibi göstermekte ise de Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine, yani Sultan II. Abdülhamid’in padişahlığı, İkinci Meşrutiyet’in ilanı, harpler, Millî Mücadele ve Cumhuriyet’in ilanı gibi kısa aralıklarla ciddi inkılapların meydana geldiği zaman aralıklarına tanıklık etmeleri onları muasır yapmaktadır.

Seyyid Bey, Dârülfunun’da İslâm hukuku müderrisi olarak vazife yapmış, ayrıca farklı dönemlerde ve meclislerde mebusluk görevini icra etmiştir. Buna mukabil Nursî’nin Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye azalığı dışında resmî bir vazife almadığı bilinmektedir. Onların hilâfete dair görüşlerini değerlendirmede bu verileri dikkate almak gerekir. Ancak, Seyyid Bey’in özellikle adliye vekili sıfatı ile Ankara’daki Meclis’te yaptığı konuşmada daha önce bu konuda yazdığı kitaplara atıf yapsa da hilâfetin ilgasına dair kanun teklifinin görüşüldüğü celsede muhalifleri ikna etmek ve mümkün olduğu kadar yüksek bir oyla teklifin geçmesini temin etmek amacını taşıdığı ortadadır. İçerik olarak ilmî mülahazalara çokça yer verilse de onun konuşması büyük oranda siyasî bir hitaptır. Said Nursî’nin hilâfetle ilgili açıklamalarına baktığımızda ise, bir kısmının

⁵⁰ *Bediüzzaman Said Nursî: Tarihçe-i Hayatı*, 142-143; Said Nursî, *Mesnevî-i Nuriye*, çev. Abdülmecid Nursî (İstanbul: Rnk Neşriyat, 2012), 99-100.

⁵¹ Krş. Akdağ, *Said Nursî ve Siyasî Düşünceleri*, 153; Aydın, *Said Nursî’nin Eserlerinde Din-Siyaset İlişkisi*, 283-286.

⁵² Bk. Mardin, *Bediüzzaman Said Nursî Olavı*, 164.

hayatının ilk dönemlerinde İstanbul'da çeşitli hadiselerle ilgili beyanlarından oluştuğunu görmekteyiz. İslâm tarihi boyunca hilâfet müessesesine dair değerlendirmelerinin bir kısmı ise hayatının daha sonraki döneminde yazdığı eserlerde yer almaktadır. 1926'dan sonra ilk durağı Barla olan sürgün hayatında telif etmeye başladığı ve *Risâle-i Nûr* genel adını verdiği eserlerinde yer alan bu izahlar, onun umumi olarak İslâmî meselelere dair geliştirdiği bakış açısını yansıtmaktadır. Netice olarak, Said Nursî'nin Eski Said dönemi denen ve özellikle İstanbul'daki Meşrutiyet inkılabı ile Osmanlı Devleti'nin yıkılışı arasındaki zamanı kapsayan devrede söyleyip yazdıklarını ilmî esaslara dayalı, ancak dönemin sıcak hadiseleriyle de irtibatlı bir söylem olarak değerlendirmek uygun olur.

İçerik olarak baktığımızda ise, yukarıda detaylıca aktardığımız görüşleri tekrar etmeden şunları ifade etmemiz mümkündür: Seyyid Bey, hilâfetin esas olarak dinî bir kurum olmaktan ziyade siyâsî bir kurum olduğu kanaatine ulaşmıştır. İslâm tarihinin ilk dönemlerinden başlayarak yaşanan tecrübelerle dair değerlendirmesi, hadiste de ifade edildiği üzere, Hulefâ-yı Râşidîn döneminin gerçek manada hilâfet, onlardan sonraki dönemlerin ise ısırıcı saltanat olduğu yönündedir. Bu konuda, Emevîleri, Abbâsîleri ve özellikle Osmanlıları aynı konumda görmekte, aralarında adaletle hükmeden yöneticiler çıksa da genel olarak saltanat esaslarına göre hükmettikleri, yani kendi şahsî menfaatleri için halka zulmettikleri, haksız uygulamalar yaptıkları, kan döktükleri vs. ithamlarını sıralamaktadır. Said Nursî de aynı hadisi zikrederek özellikle râşit halifelerin hilâfetini haklı ve âdil bulduktan sonra, müteakip dönemlerin saltanat olma vasfına vurgu yapmaktadır. Şu farkla ki; hilâfet ismini de taşıyan bu dönemlerin sultanları hakkında olumsuz düşünmek yerine, özellikle Osmanlı padişahlarına dair beyanlarında olduğu gibi, adaletle hükmettikleri ve istikametle gittikleri sürece hilâfet adına da layık olduklarını dile getirmektedir. Aradaki bu söylem farkının en temel sebebi, tekrar ifade etmek gerekirse, Seyyid Bey'in hitabının ana gayesinin hilâfetin ilgasının, yani Osmanlı Devleti ve saltanatının son kalıntısı olan kişi ve kurumu da ortadan kaldırmanın gerekli olduğuna mebusları ikna etmek olması, dolayısıyla özellikle Osmanlı padişahlarının olumsuz yönlerini öne çıkarmasıdır. Buna mukabil, Said Nursî'nin söyleminin bütününe bakıldığında, böyle bir gayesi olmadığı için insaflı ve hakkaniyetli değerlendirme yapabildiğini söyleyebiliriz.

Hilâfet meselesini ele alış şekilleri açısından değerlendirdiğimizde, söz konusu iki İslâm âliminin ilgili âyet ve hadisleri zikrederek konuya giriş yaptıklarını görmekteyiz. Seyyid Bey, İslâm dininin devlet ve idare düzenine dair koyduğu ilkeleri anlatmaya çalışırken şûrâ ve ülü'l-emr âyetlerini öncelikle vurgulamıştır. Hadislerden ise halifelerin Kureys'ten olmasını buyuran ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilâfetin süresinin otuz sene olacağını haber veren rivayetlere dikkat çekmiştir. Said Nursî'nin konuyu işlerken zikrettiği âyetler ise, daha ziyade râşit halifelerin hilâfetlerine remzi işaretler ihtiva eden âyetlerdir. Şûrâ ilkesi ve ülü'l-emr âyetleri ise onun bu konuya dair açıklamalarında nadiren yer alır. Ancak hilâfetin otuz yıl süreceğini, sonrasında saltanatın olacağını bildiren hadise Said Nursî de yer verir. Nasları zikretmenin yanı sıra bu kaynaklardan mana çıkarmada Said Nursî'nin özellikle işârî manalara dikkat çektiğini görmekteyiz. Ayrıca daha umumi olarak, Said Nursî'nin özellikle *Risâle-i Nûr* külliyatında takip ettiği usule uygun olarak, konuları doğrudan tahrir etmek ve açıklamak yerine, hikmetleriyle izah etmek, ilk bakışta fark edilmeyen ve hemen akla gelmeyen irtibatlar kurarak yorumlamak tarzındaki derûnî bakışını hilâfet müessesinin tarihî ve güncel durumuyla ilgili meselelerde de görmekteyiz.

Seyyid Bey ile Said Nursî'nin hilâfet meselesinde görüşlerinin en çok yakınlaştığı husus,

Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal

gerçek hilâfetin râşit halifeler döneminde mevcut olduğu, ilk dört halifenin bu müessesenin asıl amacına uygun olarak hareket ederek müslümanlar adına onları idare etme, dolayısıyla şahsî riyasetlerini kurma ve güç kazanmayı değil, ümmete hizmet etmeyi hedef haline getirdikleri hakikatidir. İslâm'daki hilâfetin asıl manası da bu olup, iki âlimin de ortak ifadesiyle bir nevi cumhuriyet anlayışı bu ilk dönemde varlık bulmuştur. Said Nursî'nin mahkemede kendisini müdafaa ederken, hayatının daha erken bir dönemindeki hatırasını naklederek cumhuriyeti övmesi, dolayısıyla meşrutiyet rejimini yanı mutlakiyeti sınırlayan ve halkın temsilcilerinin de yönetime katıldıkları meclisi işlevsel hale getiren düzeni desteklemesi onun halifeyi sultandan farklı düşündüğünü göstermektedir. Bu kanaatini daha açık ifadelerle Ankara'daki meclise hitabında, meclisin saltanat manasını deruhte ettiği gibi hilâfet manasını da üzerine alıp layıkıyla ortaya koyması gerektiğini söylerken dile getirmiştir. Zamanın cemaat zamanı olduğuna dair vurgusunda da görüldüğü üzere, Nursî'nin anlayışında hilâfet artık bir kişinin üzerine alıp her yönüyle temsil edeceği bir görev değil, ümmeti ve milleti temsil eden meclis ve diğer kurumlarla ifa edilecek bir vazifedir. Seyyid Bey ise hilâfeti cumhuriyete benzetirken zaten konuşmasından kısa bir süre önce kurulmuş olan cumhuriyet rejiminin İslâm'a uygunluğunu ve hilâfetin gerçek manada işlediği ilk dönemin ruhuna tam olarak muvafakat ettiğini gösterme çabasında idi. Dolayısıyla iki mütefekkirin de artık hilâfetin, rejim ne olursa olsun, devlet başkanına ait şahsî bir yetki olarak görülüp bu kişinin varlığıyla vücut bulan bir müessese olarak tanınması fikrini kabul etmediklerini söylememiz lazımdır. Döneme ait yaşanan tartışmaların, Meşrutiyet idaresinin ya da yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin fiilî olarak bu ağırlığı taşıyıp taşıyamadığı meselesi bir tarafa; Seyyid Bey ve Said Nursî'nin idealindeki hilâfet, umumi olarak İslâm ümmetine, hususi olarak da Osmanlı (sonrasında Türkiye) devletine ve milletine hizmeti esas gaye edinmiş; cehalet, fakirlik, tefrika, geri kalmışlık gibi sosyal hastalıklarla mücadele etmeyi hedefleyen, İslâm'ın neşri ve hakikatlerinin dünyanın her tarafına ulaştırılmasına gayret eden bir kurumdur.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. nşr. Yusuf b. Mahmud. 2 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-hadis, 1421.
- Açıkgenç, Alparslan. "Said Nursî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/562-572. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Akdağ, Sait. *Said Nursî ve Siyasî Düşünceleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Akgündüz, Ahmed. *Arşiv Belgeleri Işığında Sultan II. Abdülhamid ve Bediüzzaman: İtirazlar ve Cevaplar*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2017.
- Akgündüz, Murat. "Bediüzzaman'ın Osmanlı Devleti ve Bazı Padişahlar Hakkındaki Görüşleri". *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 10 (Aralık 2020), 165-182.
- Arslan, Hüseyin. "Hilâfet Tartışması: Seyyid Bey ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri Örneği". *Dini Araştırmalar* 13/37 (Temmuz-Aralık 2010), 45-62.
- Aydın, Erdal. *Bediüzzaman Said Nursî'nin Eserlerinde Din-Siyaset İlişkisine Dair Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Aydın, Seracettin. "Son Dönem Hilâfet Tartışmalarının İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi (Seyyid Bey, Senhûrî ve Mevdûdî Örneği)". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (2021), 335-364.

- Bâbafn, Yâsir. “Müstetbe’âtü’t-terâkib: Dirâse Mustalahiyye”. *Mecelletü Câmi’ati’l-Melik Abdilaz’iz: el-Âdâb ve’l-ulûmu’l-insâniyye* 26/1 (2018), 141-168.
- Bediüzzaman Said Nursî: Tarihçe-i Hayatı*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2012.
- Beyâzîzade Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe’nin İtikadî Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü’l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-ilmîyye, 1424/2003.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 7 Cilt. Beyrut: Dârü’r-Risâleti’l-âlemîyye, 1430/2009.
- Erdem, Sami. “Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Hilâfet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)”. *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi* 2 (1996), 119-146.
- Erdem, Sami. “Seyyid Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/54-56. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Eskicioğlu, Osman. “Seyyid Bey’in Hilâfet Anlayışı Üzerine Bazı Düşünceler”. *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyid Bey Sempozyumu (16 Mayıs 1997)*. 67-74. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Eşit, Yusuf. “Seyyid Bey’in Hilâfete Dair Görüşlerinin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu 13-14-15 Ekim 2016, Asos Congress Bildiri Kitabı*. 1286-1296. Elazığ, 2016.
- Gedikli, Fethi. “Mehmed Seyyid Bey ve Hak Kavramı Üzerinden İslâm Hukuk Felsefesi ile Avrupa Hukuk Felsefesi Arasındaki Mukâyesesi”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014), 107-132.
- Kara, İsmail. *İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Hilâfet Risaleleri*. 6 Cilt. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002-2014.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1: Metinler/Kişiler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 2: Metinler/Kişiler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursî Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*. çev. Metin Çulhaoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Nesefî, Ebû’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed. *Medârikü’t-tenzîl ve Hakâiku’t-te’vîl*. nşr. Yusuf Ali Bedivî. 3 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1426/2005.
- Nursî, Said. *Bediüzzaman Said Nursî’nin İlk Dönem Eserleri*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2007.
- Nursî, Said. *İşârâtü’l-İ’câz*. çev. Abdülmecid Nursî. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013.
- Nursî, Said. *Lem’alar*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013.
- Nursî, Said. *Mektûbât*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013.
- Nursî, Said. *Mesnevî-i Nuriye*. çev. Abdülmecid Nursî. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2012.
- Nursî, Said. *Sikke-i Tasdik-i Gaybî*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013.
- Nursî Said. *Sözler*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013.
- Nursî Said. *Şuâlar*. İstanbul: Rnk Neşriyat, 2013.

- Özcan, Azmi. “Hilâfet (Osmanlı Dönemi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/546-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Seyyid Bey. *Fıkıh Usûlü -Giriş-*. nşr. Hasan Karayığit. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Seyyid Bey. *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, nşr. Mehmet Sait Toprak. *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu (16 Mayıs 1997)*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Seyyid Bey. *Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyyesi*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Maruf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1996.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. 10 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, ts.